

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

CURRENT PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO INHERITANCE UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE

Павлюк Н.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу

Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

Карпюк А.О., студентка IV курсу

Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

У статті розглянуто проблеми реалізації права на спадкування в умовах правового режиму воєнного стану. Перебування частини території України під окупацією, міграційні процеси та велика кількість жертв серед цивільного населення вплинули на порядок спадкування, можливість визначити склад спадщини, встановити коло спадкоємців, подати заяву про прийняття спадщини чи відмову від такої. Встановлено, що здійснення права на спадкування як комплексне поняття законодавець наділяє досить широким правовим змістом, включаючи до нього всі можливі юридичні варіанти волевиявлення особи щодо вступу в спадкові правовідносини. Спадкові відносини та порядок реалізації права на спадкування регламентований Цивільним Кодексом та законами України. Але, у зв'язку із військово-політичними подіями, анексією та тимчасовою окупацією частини території України загальний підхід стосовно порядку спадкування був змінений Законом України № 189-VIII ще у 2015 році. Після введення Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64, затвердженням Законом України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX, на всій території України воєнного стану прийнято низку нормативно-правових актів, якими внесено зміни до порядку спадкування. Проведений аналіз прийнятих правових актів свідчить про їх невизначеність та нестабільність, певну несистемність, винятковість і епізодичність, що може бути пояснено з урахуванням екстраординарності самого воєнного стану як юридичного факту і, незважаючи на постійне оновлення спадкового законодавства, не вирішує всіх назрілих проблем щодо спадкування. Виникає потреба в системному підході законодавця до питань унесення змін до цивільно-правових норм, що регулюють порядок здійснення права на спадкування.

Ключові слова: спадкування, право на спадкування, спадкові відносини, прийняття спадщини, строк для прийняття спадщини, здійснення права на прийняття спадщини, воєнний стан.

The article examines the problems of implementing the right to inheritance in the conditions of the legal regime of martial law. Part of the territory of Ukraine being under occupation, migration processes and a large number of victims among the civilian population affected the order of inheritance, the possibility to determine the composition of the inheritance, establish the circle of heirs, submit an application for acceptance of inheritance or rejection of such inheritance. It has been established that the exercise of the right to inheritance as a complex concept is given by the legislator with a fairly broad legal meaning, including all possible legal options for a person's will to enter into inheritance relations. Inheritance relations and the procedure for exercising the right to inheritance are regulated by the Civil Code and laws of Ukraine. However, in connection with military and political events, annexation and temporary occupation of part of the territory of Ukraine, the general approach to the order of inheritance was changed by Law of Ukraine No. 189-VIII back in 2015. After the introduction of the Decree of the President of Ukraine No. 64 of February 24, 2022, approved by the Law of Ukraine No. 2102-IX of February 24, 2022, a number of legal acts were adopted throughout Ukraine, which amended the order of inheritance. The analysis of the adopted legal acts shows their uncertainty and instability, a certain unsystematic nature, exclusivity and episodic nature, which can be explained by taking into account the extraordinary nature of martial law itself as a legal fact and, despite the constant updating of inheritance legislation, does not solve all the pending problems regarding inheritance. There is a need for a systematic approach of the legislator to the issues of making changes to the civil law norms regulating the procedure for exercising the right to inheritance.

Key words: inheritance, the right to inheritance, inheritance relations, acceptance of inheritance, term for acceptance of inheritance, exercise of the right to accept inheritance, martial law.

Актуальність теми. Одним із найважливіших питань у сфері спадкування є здійснення права на спадкування. Це право є вихідним правовим інститутом спадкового права, навколо якого реалізується здійснення прав спадкоємців, їхня охорона та захист. Спадкоємець, у якого виникло право на спадкування, отримує право на його реалізацію (здійснення) [4, с. 95].

На думку І. Федорич, поняття «здійснення права на спадкування» за Цивільним кодексом України повною мірою охоплює та відображає способи реалізації права на спадкування, поглиблюючи зв'язок між нормами матеріального та процесуального права, відображаючи динаміку спадкових правовідносин та створює міжгалузевий простір, що утворився між цивільним правом та нотаріальним процесом [19, с. 59].

Проте, ускладнення суспільних відносин в сучасних умовах воєнного стану, постійні, іноді суперечливі зміни спадкового законодавства, зумовлюють потребу розв'язання проблем, що стосуються реалізації права на спадкування.

Постановка проблеми. Як слушно відмічає І. Тімуш, умови воєнного стану впливають на багато сфер життя

суспільства, в тому числі й на спадкове право. Протягом війни може бути складно визначити місцезнаходження спадкоємців, живих чи мертвих, що складає перешкоду для про ведення спадкування. Також умови воєнного стану можуть мати вплив на права спадкоємців у разі конфіскації власності, зокрема, при відчуженні частини спадкового майна на потреби армії чи на інші державні потреби. Отже, проблема спадкування в умовах воєнного стану є досить актуальною та потребує уваги з боку законодавців і судової системи для забезпечення встановлення справедливого порядку спадкування та захисту прав спадкоємців у воєнний період [18, с. 144].

Аналіз окремих досліджень і публікацій. Особливості спадкування були предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних вчених, таких як: О. Дзера, Ю. Заїка, І. М. Кучеренко, В. В. Луць, О. П. Орлюк, Є. О. Рябоконт, Н. О. Саніахметова, В. І. Семчик, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, Є. О. Харитонова, Я. М. Шевченко та ін. Але, непередбачувані обставини воєнного стану, що стали причиною численних змін, в тому числі, спадкового законодавства, вимагають певних теоретичних досліджень.

Метою статті є здійснення аналізу змін у спадковому законодавстві щодо реалізації права на спадкування в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Право на спадкування як суб'єктивне право, що виникає за наявності юридичного факту – відкриття спадщини, на думку І. Федорич, можна визначити як право особи, закликаной до спадкування, прийняти спадщину, відмовитися від прийняття спадщини у встановлений законом строк, або не приймати спадщину, а також на здійснення інших правомочностей, які обумовлені виникненням права на спадкування та передбачені законодавством [19, с. 59].

Здійснення права на спадкування як комплексне поняття законодавець наділяє досить широким правовим змістом, включаючи до нього всі можливі юридичні варіанти волевиявлення особи щодо вступу в спадкові правовідносини, правові наслідки відновлення права на спадкування, можливості розпоряджатися правом на спадкування, перехід права на спадкування, правові наслідки відсутності суб'єктів здійснення права на спадкування та обов'язки спеціально визначених за коном суб'єктів, зокрема нотаріуса, спрямовані на забезпечення здійснення права на спадкування [4, с. 99].

Здійснення права на спадкування характеризує ставлення суб'єкта, в якого це право виникло, до самого права і правових наслідків його реалізації. Право на спадкування складається з правомочностей, що виникли у зв'язку з відкриттям спадщини та закликанням особи до спадкування, на підставі волевиявлення (заповіту) або закону. Волевиявленням особи формується сукупність її майбутніх правомочностей, які також законодавець відносить до категорії здійснення права на спадкування [19, с. 56–57].

Спадкові відносини та порядок реалізації права на спадкування регламентований Цивільним Кодексом та законами України. Так, за загальним правилом, що міститься в ч. 1 ст. 1221 ЦК України, місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця, визначене відповідно до ст. 29 ЦК України [20].

Але, у зв'язку із військово-політичними подіями, анексією та тимчасовою окупацією частини території України загальний підхід стосовно порядку спадкування був змінений Законом України від 12.02.2015 № 189-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення реалізації права на спадкування» [12].

Спеціальними правилами визначення місця відкриття спадщини стала ст. 91 Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» [17] та ст. 111 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [14]. Цими нормами передбачено визначення місця відкриття спадщини за принципом «першої поданої заяви». Це означає, що у разі якщо останнім місцем проживання спадкодавця є тимчасово окупована територія або населений пункт, на території якого органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження, місцем відкриття спадщини є місце подання першої заяви, що свідчить про волевиявлення щодо спадкового майна, спадкоємців, виконавців заповіту, осіб, заінтересованих в охороні спадкового майна, або вимоги кредиторів [6, с. 199]. Тобто за наявності визначених умов місцем відкриття спадщини є будь-яке місце на території України, де в установленому порядку подана заява, яку законодавець узагальнено називає заявами, що свідчать про волевиявлення щодо спадкового майна. До таких слід відносити заяви: про прийняття чи про відмову від прийняття спадщини, про видачу свідоцтва про право на спадщину, на одержання частини вкладу спадкодавця у банку (фінансовій установі), про видачу свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя у разі смерті одного з подружжя, та інші заяви, що стосуються спадкування

(підп. 2.1 п. 2 глави 10 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5) [8].

Після введення Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64, затвердженим Законом України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX, на всій території України воєнного стану 28.02.2022 року Кабінетом Міністрів України, було прийнято постанову № 164 «Про деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» (надалі Постанова КМУ № 164) [3], якою визначалися певні обмеження на так звані ризикові нотаріальні дії, такі як заборона звернення стягнення на майно, що знаходиться у заставі, заборона відчуження майна на підставі довіреності виданої більше ніж місяць тому, зупинення строку для подання заяви про прийняття спадщини, при цьому всі ці положення постанови супроводжувались роз'яснювальною роботою Міністерства юстиції України, що потреба у цих обмеженнях викликана в першу чергу необхідністю захистити громадян, які в умовах війни не можуть отримати вільний доступ до органів нотаріату, тому на думку Міністерства юстиції України деякі статті ЦКУ можуть або не виконуватись зовсім, або трактуватись по іншому [7, с. 24–25].

Зокрема, у п. 3 Постанови КМУ № 164 зазначено, що перебіг строку для прийняття спадщини або відмови від її прийняття зупиняється на час дії воєнного стану, але не більше ніж на 4 місяці. Тобто, якщо за загальним правилом строк прийняття спадщини становив 6 місяців з дня відкриття спадщини, то зміни, що почали діяти з 06.03.2022, додали до цього строку ще 4 місяці. Передбачено, що під час дії воєнного стану свідоцтво про право на спадщину видається нотаріусом після закінчення строку для прийняття спадщини, тобто не через 6 місяців з дня смерті спадкодавця, а через 10 місяців з моменту його смерті або оголошення особи померлою [10].

Оцінюючи в рамках судової практики встановлені Постановою КМУ № 164 зміни спадкового законодавства, Верховний Суд України 31 січня 2023 р. виніс постанову, в якій зазначено, що, надаючи оцінку п. 3 постанови КМУ № 164, Верховний Суд вважає, що вона суперечить статтям 1270, 1272 Цивільного кодексу України, а тому не підлягає застосуванню [9]. У правовому обґрунтуванні свого висновку Верховний Суд вказує, зокрема, наступне: «...правила щодо строку на прийняття спадщини (початок перебігу, наслідки спливу) регулюються Цивільним кодексом України, який прийнятий Верховною Радою України і є основним актом цивільного законодавства України;... законодавець як у статті 1270 ЦК України, так і в інших нормах ЦК України, не передбачає допустимості існування такої конструкції як «зупинення перебігу строку на прийняття спадщини» та можливості в постанові Кабінету Міністрів України визначати інші правила щодо строку на прийняття спадщини. Отже, на думку Верховного Суду, пункт 3 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» (в редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин) суперечить статтям 1270, 1272 ЦК України, а тому не підлягає застосуванню» [9].

Вказане судове рішення породило численні дискусії в юридичних колах та нотаріальній спільності щодо того, який строк застосовувати для прийняття спадщини в умовах воєнного стану. Вже з 19 червня 2023 року така дискусія вирішена, адже строки прийняття спадщини в Україні повернулися до довоєнних норм, що передбачено нормами Постанови Кабінету Міністрів України від 09.05.2023 № 469, які набирали чинності через місяць з дня офіційного опублікування [1, с. 143].

22 травня 2023 року Законом України від 23.02.2023 № 2923-IX «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів,

диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України», внесено зміни до ст. 1221 ЦК, якими передбачено, що місцем відкриття спадщини є місце подання першої заяви, що свідчить про волевиявлення щодо спадкового майна, спадкоємців, виконавців заповіту, осіб, заінтересованих в охороні такого майна, або вимоги кредиторів. На підставі отриманої першої заяви нотаріус заводить спадкову справу, яка підлягає державній реєстрації у Спадковому реєстрі в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [15].

Законом України № 2923-IX також доповнено статтю 13-1 Закону України «Про нотаріат» [16] частиною 4 такого змісту: «Нотаріальні дії щодо спадкових справ, передбачених частиною третьою цієї статті, можуть здійснюватися будь-яким нотаріусом на території України за зверненням спадкоємця» [16].

Отже, підставою заведення спадкової справи в умовах воєнного або надзвичайного стану є надходження на адресу будь-якого нотаріуса України, незалежно від місця відкриття спадщини, першої заяви (повідомлення, телеграми) про прийняття спадщини, про відмову від прийняття спадщини, про відмову від спадщини, заяви про видачу свідоцтва виконавцю заповіту, заяви виконавця заповіту про відмову від здійснення своїх повноважень, претензії кредиторів [1, с. 144].

30 січня 2024 року набрали чинності два закони, які вносять зміни у порядок відкриття та оформлення спадщини, а саме: Закон України від 08 листопада 2023 року № 3450-IX «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» [13]; Закон України від 08 листопада 2023 року № 3449-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» [11].

Законом № 3450-IX вносить зміни до ст. 1221 ЦК України та у «Прикінцеві та перехідні положення». Ст. 1221 ЦК України визначено, що місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна [13]. Тобто, положення ст. 1221 ЦК України повернуто до редакції, яка діяла до 22 травня 2023 року.

Внесено зміни до Прикінцевих та перехідних положень ЦК України, зокрема, п. 19 встановлено, що у період дії воєнного стану в Україні перебіг позовної давності зупиняється на строк дії такого стану. Пунктом 20 визначено, що у період дії воєнного стану в Україні та протягом двох років з дня його припинення строки, встановлені визначеними статтями Цивільного кодексу України, обчислюються з дня державної реєстрації смерті особи [13].

Згідно з п. 21, якщо місцем відкриття спадщини є тимчасово окупована територія або територія, на якій ведуться активні бойові дії, заяви в межах спадкової справи подаються нотаріусу незалежно від місця відкриття спадщини [2].

Законом України «Про внесення змін до деяких законів щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» забезпечується приведення законів «Про нотаріат», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» і «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» у відповідність до Закону № 3450-IX [11].

Якщо аналізувати зміни до ЦК України, то, як вважають В. Маковій, О. Якимець, З. Книш, питання можуть

виникати щодо системності змін до норм, які регулюють темпоральні межі здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків, що мали би закріпитись у загальних положеннях про строки і терміни цього кодифікованого нормативно-правового акта [5, с. 97–98]. Низка питань, що постають за результатами аналізу наведених змін, на думку авторів, свідчать про їх певну несистемність, винятковість і епізодичність, що може бути пояснено з урахуванням екстраординарності самого воєнного стану як юридичного факту [5, с. 97–98]. Водночас наявність у цивільно-правових нормах ЦК України правового регулювання відносин, пов'язаних із воєнним станом як різновидом юридичного факту, на прикладі статей 46, 263, 312, 353 дозволяє В. Маковій, О. Якимець і З. Книш дійти висновку про потребу в системному підході законодавця до питань унесення змін до цивільно-правових норм через редагування тільки Прикінцевих та Перехідних положень ЦК України. У зв'язку із цим більш доречним, на їх переконання, і раціональним є варіант змін до ЦК України через доповнення загальних положень про цивільно-правовий час як елемент відповідної обмежувальної конструкції у зв'язку з введенням правового режиму воєнного стану [5, с. 97–98]. Зокрема, необхідно запропонувати доповнити ст. 254 ЦК України частиною шостою, в якій передбачити зупинення в тому числі строків, які визначають темпоральні межі у спадкових відносинах [5, с. 97–98].

Незважаючи на постійне оновлення спадкового законодавства, воно не вирішує всіх назрілих проблем щодо спадкування. Так, варто погодитись із думкою І. Тімуш та І. Коваль, котрі підіймають питання щодо можливостей прийняття спадщини військовослужбовцем, який постійно знаходиться у зоні бойових дій, оскільки заяву про прийняття спадщини він має подати особисто. А для прийняття спадщини встановлено строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини. Іноді цей строк скорочується до трьох місяців, якщо виникнення права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями. З іншого боку учаснику бойових дій проблемно і відкликати подану заяву про прийняття спадщини [18, с. 146]. Невирішене і питання реалізації права на спадщину особами, які знаходяться у полоні ворога, засуджені в РФ на тривалі терміни ув'язнення або місце перебування яких невідоме. На думку цитованих авторів, видається, що норми ЦК України не гарантують належної реалізації ними права на спадщину за умов воєнного конфлікту [18, с. 146].

Висновки. В умовах повномасштабного вторгнення існуючі алгоритми вчинення тих чи інших юридично-значимих дій потребували переформатування та узгодження з правовим режимом воєнного стану. Не стала винятком і сфера спадкових правовідносин. Перебування частини території України під окупацією, міграційні процеси та велика кількість жертв серед цивільного населення вплинули на порядок спадкування, можливість визначити склад спадщини, встановити коло спадкоємців, подати заяву про прийняття спадщини чи відмову від такої. Динаміка розвитку спадкових правовідносин, їх стадійність та суб'єктний склад в умовах воєнного стану зазнали змін, які потребують належного нормативно-правового врегулювання [1, с. 142].

Проведений аналіз нормативно-правових актів, прийнятих у сфері спадкового права в період введення воєнного стану свідчить про їх невизначеність та нестабільність, «певну несистемність, винятковість і епізодичність, що може бути пояснено з урахуванням екстраординарності самого воєнного стану як юридичного факту» [5, с. 97–98] і, незважаючи на постійне оновлення спадкового законодавства, не вирішує всіх назрілих проблем щодо спадкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранкевич А.В. Механізм захисту спадкових прав неповнолітніх осіб в умовах воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Випуск 78: частина 1. С. 141-146.
2. Відсьогодні діють зміни у порядку спадкування – Східне мікререгіональне управління Міністерства юстиції м. Суми. URL: sumyjust.gov.ua
3. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022_p#Text
4. Косяченко К. Актуальна проблематика реалізації спадкових прав. *COPERNICUS Political and Legal Studies*. Vol. 1, Issue 3 (September 2022). С. 94-100.
5. Маковій В. П., Якимець О. І., Книш З. І. Правове регулювання спадкових відносин під час воєнного стану. *Вісник ХНУВС*. 2022. № 4 (99). С. 93-107.
6. Печений О.П. До питання про природу прийняття спадщини та визначення місця її відкриття. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2017. С. 199-201.
7. Письменний О. О. Сучасні проблеми інституту нотаріату в умовах воєнного стану. *Публічне право*. 2023. № 1 (49). С. 23-30.
8. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5. URL: rada.gov.ua
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі №61-8014св22).URL: Постанова від 25.01.2023 № 676/47/21 Верховний суд. Касаційний цивільний суд. URL: ligazakon.net
10. Прийняття спадщини в умовах воєнного стану. URL: legalaid.gov.ua
11. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 08 листопада 2023 року № 3449-IX URL: rada.gov.ua
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення реалізації права на спадкування: Закон України від 12.02.2015 № 189-VIII. URL: ligazakon.net
13. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 08 листопада 2023 року № 3450-IX URL: rada.gov.ua
14. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: rada.gov.ua
15. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України. URL: rada.gov.ua
16. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>
17. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 02.09.2014 № 1669-VII URL: ligazakon.net
18. Тімуш І. С., Коваль І. В. Особливості спадкування в умовах воєнного стану в Україні. *Юридичний вісник*. № 4 (69). 2023. С. 144-150.
19. Федорич І. Я. Здійснення права на спадкування за цивільним законодавством України: дис. ...канд. юрид. наук. 12.00.03. Львівський національний університет імені Івана Франка. Навчально-науковий юридичний інститут ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2018. 236 с.
20. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Голос України* від 12.03.2003, № 45.